

Marginális megjegyzések Ómagyar kori labiális utótagú záródó kettőshangzóink megmaradásának kérdéséről

Több mint 50 évvel ezelőtt egy figyelmet felkeltő írás látott napvilágot BENKŐ LORÁND tollából „Egy jobbágylevél margójára” címmel (BENKŐ 1951). Bár a címadás is találó volt (utánozták is: vö. TÖRÖK 1964), a jelen írás számára a tartalom az elsődleges. Az említett tanulmányban BENKŐ — a régebbi nyelvtörténeti felfogással szemben — elfogadja és elméletileg igazolni kívánja PAIS DEZSŐ tételét (1950: 111) az ómagyar kori kettőshangzók későbbi fejlődéséről. A korábbi nyelvtörténeti felfogás (irodalmát lásd BÁRCZI 1953: 35) szerint ugyanis a labiális utótagú ómagyar kettőshangzók a 14. században (MELICH), illetőleg az ómagyar kor végéig (GOMBOCZ) monoftongizálódtak, mai nyelvjárási megjelenésük újabb fejlődés eredménye. Ezzel szemben PAIS (s az ő nyomán DEME LÁSZLÓ is, vö. 1950: 211–2) nem tartja valószínűnek a diftongus > monoftongus > diftongus fejlődést, úgy gondolja, hogy a diftongusok, legalább egyes nyelvjárásokban, tovább éltek — bár a korabeli helyesírás nem vagy csak igen csekély számban jelöli őket —, s a mai nyelvjárási záródó diftongusok ezek egyenes folytatásai, megőrzött régiségek. A kettőshangzóknak a helyesírásban több századon át is meglévő hiányát PAIS azzal magyarázza, hogy a 14. század végén történhetett a helyesírásban „valami reform”, amely a kettőshangzók helyett (bár ezek az élő nyelvben hangzóttak) egyes hangzóra utaló jeleket használt.

BENKŐ érvrendszere a következő: 1. A 17. századtól kezdve számolhatunk a kérdéses kettőshangzók meglétével (így HORGER, LAZICZIUS), ám a helyesírás a kiejtés ellenére nem jelöli őket. Lényeges kettősség lehet tehát írás és kiejtés között. (Ehhez vö. MEZŐ 2000: 302–3.) 2. Bár a helyesírás nem jelöli általában a kettőshangzókat, szórványosan előfordulnak a 15–16. században is kettőshangzó-jelölésnek értelmezhető jelölések. Ezek egy része valódi, az élő beszédben ejtett kettőshangzót takarhat. 3. Adatai alapján nyilvánvaló, hogy a 15. század óta léteznek nyitódó kettőshangzók a nyelvterületnek azon a részén, ahol ma is megvannak, a mai és a 15. századi kettőshangzók között a folytonosság bizonyítható, az írás azonban — néhány esettől eltekintve — nem jelöli őket. Mivel

tehát a helyesírás ezen okok miatt nem perdöntő, reálisan számolhatunk azzal, hogy a ma az ország számos helyén meglevő záródó kettőshangzók megőrzött régiségek.

BENKŐ írására BÁRCZI GÉZA írt válaszcikket (1953). Sorra cáfolja, illetőleg elbizonytalanítja BENKŐ érveit: 1. Igaz, hogy általában felteszik a 17. századra már a labiális utótagú záródó kettőshangzók meglétét, ám hogy ezek ekkor valóban lennének, azt először bizonyítani kellene. Ez eddig nem történt meg. 2. BENKŐ 15–16. századi kettőshangzóra utaló példái szórványosak, esetlegesek, nem meggyőzők. Inkább tekinthetők írásbeli archaizmusnak, mint valóban ejtett alaknak. 3. Természetesnek tartható, hogy egy szűk körre kiterjedő, éppen keletkező nyelvi újítás (ilyen a nyugati nyelvjárasterület nyitódó diftongusa) nem jelentkezik a helyesírásban, amely a nyelvénél mindig konzervatívabb. Összegzőként bizonyítatlannak és valószínűtlennek tartja, hogy a mai labiális utótagú záródó kettőshangzók a régiek közvetlen folytatásai lennének. Megfigyelései alapján úgy látja, hogy e mai kettőshangzók újabb, mégpedig emfaticus eredetű képződmények.

A vita ezzel le is zárult, BÁRCZI nézete került be az egyetemi tankönyvbe (BÁRCZI–BENKŐ–BERRÁR 1978: 175 [első kiadása 1967]), ezt vallja BÁRCZI később is (1982: 75). BÁRCZI álláspontját BENKŐ is elfogadja (előbb bizonyos megszorításokkal — vö. 1957: 76, 96), később teljes mértékben: a nyitódó és záródó diftongusok keletkezését egy adott változástípusba sorolva kiindulásként hosszú monofongusokat feltételez, meg sem említi az esetleges folytonosság lehetőségét (BENKŐ 1988: 57 — bár ez származhat az adott mű tálalásának logikájából is).

Mi készíthet mégis perújításra? Először is az a tény, hogy megőrzött régiségek vannak (BENKŐ 1957: 22). Másodsor, hogy bizonyos mai nyelvjárási jelenségeket (még ha adatosan nem bizonyíthatók is) feltételesen megőrzött régiségnek tarthatunk (vö. IMRE 1971: 295).

Kétféle úton indulhatnánk el: egyrészt megpróbálkozhatnánk BÁRCZI érveinek gyengítésével (például a szlavóniai nyelvjárásról általa mondottak, miszerint az ebben a nyelvjárásban található kettőshangzó — *ao* — köznyelvi *á* széthasadásából keletkezett, ugyan igaz, de az említett nyelvjárásban az általa ekkor ismerteken kívül található a SzlavSz. tanúsága szerint *ou* kettőshangzók is, és ezek lehetnek ómagyar kettőshangzók folytatásai, például *szántó*, *mogyoró*, *ól*, *pokróc* stb.). Az ilyesféle negatív érvelés azonban csak további bizonytalanságokat szül, ezért inkább egy hármas pozitív érvelési stratégiával dolgozunk.

1. Történt-e helyesírási reform a 14. században? Erre a kérdésre nem tudunk sem határozott igennel, sem határozott nemmel válaszolni. Azt azonban tudjuk, s BÁRCZI maga is állítja, hogy az írás jellemzően konzervatív, a nyelvi újításokat csak nehezen veszi be, sőt kodifikálva már egyáltalán nem vesz róluk tudomást (lásd napjaink *j ~ ly* kínlődását). Ha azt feltételezzük, hogy megtörtént a

PAIS által feltételezett írásreform, akkor egy aránylag rövid időszak alatt kellett ennek lejátszódnia. Megvizsgáltam a kritikus 14. század végét ebből a szempontból. Három évet választottam ki: az 1358-ast (AnjOkm. 7.), az 1387-est (ZsigmOkm. 1.) és az 1400-ast (ZsigmOkm. 1.). Az itt közölt okleveleket aszerint csoportosítottam, hogy az oklevélben az *ó* helyén (csak ezt vizsgáltam, az *ő*-t nem, mert nem lévén jel a palatális rövid hangzóra, az írás sokáig a hosszú egyes hangzóra is az *eu*, *ew* jeleket használja, az *ő* helyén tehát igen nagy a jelölési bizonytalanság) *o* betű vagy *ou* betűkapcsolat található-e. Külön csoportosítottam azokat az okleveleket, ahol egyszerre mindkét jel megtalálható volt a mai *ó* helyén. Szintén külön tárgyaltam a királyi kancellária által kiadott okleveleket, arra gondolva, hogy ha egy központi akarat indítja a feltételezett írásreformot, akkor az valószínűleg a királyi kancellária környékén keresendő.

Az 1358-as évben az *o* : *ou* jelölések aránya 25 : 48. Volt ezen kívül 4 olyan oklevél, amely *o*-t és *ou*-t is tartalmazott. Mindezen belül a királyi kancellária okleveleinek aránya 6 : 19, megjegyzendő, hogy mind a négy ingadozó helyesírású levél itt született. Az 1387-es év oklevelei az *o* : *ou* jelölésekre a következő megoszlást mutatják: 16 : 22. Ezen belül a királyi kancellária 15 : 13-as arányt mutat, s az ebben az évben ingadozó helyesírású 2 oklevél is innen származik. Az 1400-as év *o* : *ou* aránya 24 : 25, s kilenc ingadozó helyesírású oklevél is akadt. A királyi kancellária arányai: 9 : 12, s két ingadozó levél. Ha mármost az arányokat egyszerűsítjük, a következőt kapjuk: 1358: 1 : 2, 1387: 4 : 5, 1400: 1 : 1. Vagyis mintegy negyven év alatt az *o* : *ou* arány 1 : 2-ről 1 : 1-re változott. Ez a gyors változás több mint meglepő, az ugyanis bizonyos, hogy hangváltozás ilyen gyorsan nem megy végbe. A kor írásgyakorlatában tehát igen erős tendencia figyelhető meg az egyszerűbb írásmód használatára. Nem vonható kétségbe, hogy a nyelvterület nagy részén lezajlott már, vagy éppen ekkor zajlik a kettőshangzók egyszerűsödése. Úgy gondolom tehát, hogy PAISnak igaza lehet: a nyelvterület nagy részén ekkor már ejtett hosszú monoftongust jelölő *o*-t az írás ott is bevezette és használhatta, ahol az a kiejtésben még kettőshangzó lehetett. Végző következtetés: bizonyosnak tűnik az írást használók készsége az egyszerűbb jel használatára, s feltételezhetjük, hogy ettől kezdve az írás nem vesz tudomást az esetlegesen megmaradó kettőshangzóról. Tanulságos szemügyre venni a királyi kancellária arányait is: 1358: 1 : 3, 1387: 1 : 1, 1400: 3 : 4. Ezek nagy vonalakban megfelelnek az országos aránynak, de nem mutatnak arra, hogy a kancellária vezető szerepet töltene be az egyszerűbb jelölés bevezetésében. Az áttérés tehát nem egy pontból indult el, inkább spontán lehetett, s ez alátámasztani látszik azt, hogy az írásreform nem oka volt a hangtani változásnak, hanem követte a bekövetkezett változást, s az egyszerűbb jeleket (grafémákat) ott is bevezette, ahol a hang ejtése esetleg még (vagy folyamatosan) diftongikus realizációt mutatott.

2. Érvelésünk második részét azok a nyelvi adatok képezik, amelyek alapján a kettőshangzó 16–17. századi meglétére következtetünk. Ám itt különösen óvatossá kell lennünk, mert a betű–hang megfelelések nem egyértelmű volta esetleg csapdába ejthet. Így, bár nagyon erős a gyanú, hogy például Verancsics (1595) *Beüugees, Beüugni, Reüitve, El-reüiteüt* alakjai kettőshangzót rejtnek, a palatálisok írásmódjának sokféle lehetősége nem enged egyértelmű állásfoglalást. Ellenben a következőkben megkísérlem alkalmazni SZABÓ T. ATTILÁNAK a *w* (bilabiális zöngés spiráns) jelölése/hiánya kapcsán megfogalmazott gondolatait (1960: 37). Szerinte a jelölésbeli ingadozás alapja, hogy a forrás szerzője érzékeli is, meg nem is az adott hangot. Ezért aztán vagy jelöli (*v, b* stb.), vagy hiátussal írja le a szóalakot. Úgy gondolom, a kettőshangzók esetében szintén alkalmazhatjuk ezt az elvet: ha ugyanaz a szerző ugyanolyan környezetben egyszer a feltételezett kettőshangzó egyik elemét használja, máskor a másikat, erősen gyanakodhatunk arra, hogy valójában kettőshangzót hall, használ vagy gondol, ám az írásban azt csak egyik elemével jelöli. Így az 1549-ből származó *rawakath, Rawanak, Rawowal, rawonak* (MNY. 47: 311) adatait mint a kettőshangzó (*ou*) jelölésének ingadozását tekintem. Szintén kettőshangzóra gyanakodhatunk egy színérváralji dülönév-leírás (évszáma: 1697) *nyúl, nyól* (MNYTK. 132: 112) adataiban. Ugyanitt az 1682-ből származó szilágycsehi adatokat: *nevő, nevü* (uo. 118) is az akkori kettőshangzók jelölési megoldásának gondolhatjuk. Egy 1579-es Szatmár megyei írat *tanu, tanoknak* adatai is ide vehetőnek látszanak (MNY. 51: 498). Két 17. századi leltár helyesírását elemezve RÉVAY VALÉRIA az *ö ~ ü* ingadozás példájaként idézi a *csőjő* 'csövű' ~ *csuje* 'csöve' alakokat (keletkezési idejük 1674, vö. RÉVAY 1999a: 91, 99). Feltételezhetjük azonban, hogy a *cső* szóban ez esetben is a kettőshangzó (*öü*) egyik és másik elemét lelhetjük fel. RÉVAY egyébként az általa vizsgált északkeleti régióban keletkezett egyik végrendelet esetében feltételez kettőshangzót a *teörveny ~ türveny* szóban (1999b: 395).

3. Érdemes végül szemügyre vennünk a mai nyelvjárásokat: hogyan mutatkozik bennük a kérdéses kettőshangzó. IMRE SAMU 13. számú térképe alapján (1971: 273) a záródó kettőshangzók erős jelenléte jellemzi a somogy–baranyai vidéket, az erősen archaikus vonásokat mutató szlavóniai nyelvjárásszigetet, a keleti palóc nyelvjárásokat, a szabolcs-szatmári, a hajdúsági nyelvjárásokat, Bihar nyelvjárásait. A Szilágyság helyi nyelvjárásaiban meglévő záródó kettőshangzóra vö. SzilNyA. 2. sz. térkép: *mező, 29. sarló, 30. tarló, 31. tarlóz, 56. öröl, 70. idő*. A RMNyjA. VII. kötete alapján: 1838. sz. térkép: *dagasztóteknő, 1841. élesztő, 1856. cipó, 2052. bagó, 2069. korsó* és további társai főként három területen mutatják a záródó diftongikus ejtismódot: 1. a magyarországi nyelvjárásokkal érintkező partiumi és szilágysági nyelvjárások, 2. Végvár és Szapárfalva nyelvjárása, 3. székely nyelvjárások. Ha a három hivatkozott forrás adatait s a segítségükkel megrajzolható térképet egybevetítjük a *látí, mondí, tudí*

típusú E/3. személyű határozott ragozású igei személyrag elterjedését mutató adatokkal (vö. HEGEDŰS 2001: 53), a székely nyelvjárások kivételével nagyrészt ugyanazt a területet találjuk. Az idézett írásban megpróbáltam valószínűsíteni a *látí, mondi, tudi* típusú E/3. személyű igerag megőrzött régiség voltát. Ha ezt a valószínűsítést elfogadjuk, az azonos terület szintén a diftongus megőrzött régiség volta mellett szól (esetében sem lehet szó költöztetésről vagy idegen nyelvi, esetleg „felső” nyelvi hatásról, mely a jelenséget mint több góci, újonnan kialakult változatot magyarázná).

HEGEDŰS ATTILA

Irodalom

- BÁRCZI GÉZA (1953): A labiális utótagú kettőshangzók megmaradásának kérdéséhez. *MNy.* 49: 35–43.
- BÁRCZI GÉZA–BENKŐ LORÁND–BERRÁR JOLÁN (1978): *A magyar nyelv története.* Bp.
- BÁRCZI GÉZA (1982): *A Halotti Beszéd nyelvtörténeti elemzése.* Bp.
- BENKŐ LORÁND (1951): Egy jobbágylevél margójára. *MNy.* 47: 221–9.
- BENKŐ LORÁND (1957): *Magyar nyelvjárástörténet.* Bp.
- BENKŐ LORÁND (1988): *A történeti nyelvtudomány alapjai.* Bp.
- DEME LÁSZLÓ (1950): A magyar nyelvtörténet korszakbeosztásának kérdéséhez. *MNy.* 46: 210–22.
- HEGEDŰS ATTILA (2001): A 3. személyű tárgyas igerag kérdéséhez. In: *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei. II. Magyar és finnugor alaktan.* Szerk. BÜKY LÁSZLÓ–FORGÁCS TAMÁS. Szeged. 49–54.
- IMRE SAMU (1971): *A mai magyar nyelvjárások rendszere.* Bp.
- MEZŐ ANDRÁS (2000): A Szabolcs megyei nyelvjárás XVI. századi történetéhez. *MNyj.* 38: 299–303.
- PAIS DEZSŐ (1950): Irányelvek a magyar hangtörténet tárgyalásában. *MNy.* 46: 97–113.
- RÉVAY VALÉRIA (1999a): Adalékok az északkeleti nyelvjárás XVII. századi történetéhez. *MNyj.* 36: 95–106.
- RÉVAY VALÉRIA (1999b): Egy XVII. századi végrendelet nyelvről. *MNyj.* 37: 393–8.
- SZABÓ T. ATTILA (1960): A magyar bilabiális *v* nyelvemlékes jelölésének, illetőleg jelöletlenségének kérdéséhez. *MNy.* 56: 31–43.
- TÖRÖK GÁBOR (1964): Mi fér rá a margóra? *MNy.* 60: 103–4.

